

Нино Делић¹

Историјски институт Београд

Оригинални научни рад

УДК 314.6:314.117(497.15)“1851/1852“

DOI 10.7251/SIC2609135D

COBISS.RS-ID 143959297

О ПОПISУ СТАНОВНИШТВА БОСНЕ И ХЕРЦЕГОВИНЕ 1851/52. ГОДИНЕ

Апстракт: *Попис Босне и Херцеговине 1851/52. године, био је први општи попис становништва спроведен у овој османској провинцији у 19. веку. Због политичких неприлика у Босни током прве половине истог столећа, упркос другачијим плановима власти у Цариграду није било могуће организовати сличан попис и раније. Први озбиљнији процес пописивања становништва у Босни и Херцеговини започео је још 1847. године за време Тахир-паше али није установљено колико је исти био успешан нити су познати његови резултати. Нови и успешнији подухват пописивања иницирао је Омер-паша Латас у лето 1850. године. Попис, који је у трајао бар од 1850. све до 1852. године, никада није званично објављен нити су до недавно били познати подаци за микролокалитете. Сходно објављеним оригиналним пописним књигама попис је био свеобухватан што се тиче мушке популације, не изостављајући ниједну старосну групу или верску заједницу. Устаљено мишљење да је на попису евидентирано знатно мање становника него што их је реално било у Босни и Херцеговини не може се објаснити методолошким приступима већ је нужно тражити грешку на другом месту.*

Кључне речи: *попис, Османско царство, Босна и Херцеговина, 1850–1852. година, Омер-паша Латас, статистика, демографија, становништво.*

¹n.delic@aol.com

Питање бројности становништва османске Босне и Херцеговине као и његове етничке, односно верске структуре, заокупљало је статистичаре, научнике али и политичаре током доброг дела 19. века. Информација о популацији ових предела који су остали под управом Османског царства све до 1878. године је било мало а и оно нешто оскудних расположивих података је било сумњивог квалитета. Османска администрација углавном није публиковала податке којима је располагала те су многи истраживачи са Балкана и из остатка Европе долазили до статистичког материјала користећи се посебним „везама“ или износећи своје процене, понекад и веома произвољне. Посебна мистерија по том питању се развила око јединог пописа становништва Босне и Херцеговине за време османске управе у 19. веку за који је поуздано утврђено да је стварно и спроведен. Радило се, како се најчешће означава у литератури, о попису 1851/52. године, извршеног непосредно након што је османски војсковођа, мушир и румелијски сераскер Омер-паша Латас оружаном силом угушио побуну локалних елита против султанове власти и поново успоставио пуну контролу централне владе у Цариграду у обе области. Попис није никада званично објављен од стране управе и деценијама се у истраживањима користио у сумарном облику који су јавности учинили доступним малобројни појединци упознати са његовим резултатима. У новије време су у турским архивима откривене оригиналне пописне књиге за поједине области те су неке и објављене. Многа питања и недоумице око пописа, међутим, остају неразјашњена, а до публиковања комплетног сачуваног материјала проћиће сигурно још много година ако не и деценија. Пресек стања научних сазнања о овом надасвебитном и контроверзном попису никада није сачињен. Намера нам је да представимо преглед чињеничног стања везаног за поменути попис и тако одговоримо на неколико битних питања али отворимо и нова.

Пописи у Османском царству и прилике у Босни и Херцеговини средином 19. века

Пописивање становништва представља једну од битних активности сваке озбиљне државе још од античког доба. Главни мотиви у прошлости били су фискалне или војне природе. Одређивање и убирање пореза као и планирање војних капацитета и регрутовање војника овисили су од увида државних органа у тренутно стање које је на неки начин требало евидентирати. Разне врсте евиденција настајале су најчешће током процеса пописивања становништва. Порески и војни пописи вршени су у Османском царству још од средњег века и драгоцен су извор за демографска истраживања. Бирокупатизација државе, нова улога појединца у друштву и реформе привредног као и политичког система Царства у 19. веку, приморали су османску управу да промени приступ пописивању својих поданика. Узор је тражен пре свега у западној Европи. То је подразумевало примену нових и унифицираних методолошких правила за пописни процес у свим областима Царства као и периодично спровођење пописа на тлу читаве државе у исто време. Упркос намерама и припремама за извођење свеобухватног пописа на тлу целог Османског царства још током двадесетих година 19. века, политичке прилике нису дозволиле да се исти започне пре 1831. године. Поменути попис је трајао више година и на крају је успешно спроведен у само десет од укупно двадесет и девет ејалета (покрајина) Царства. Због немира и политичког хаоса на подручју Босне и Херцеговине попис тамо није спроведен.²

Следећи покушај Османског царства да спроведе свеобухватан попис на целој својој територији датира оквирно у 1844. годину. Хатишерифом од Гилхане издатим 1839. године започео је реформски период познат као *Танзимат*. Реформе су биле свеобухватне и подразумевале су нов концепт резезивања и убирања пореза као и увођење регрутног система у војсци. Ни једно ни друго није било могуће спровести без детаљних података о становницима царства

² Stanford J. Shaw, "The Ottoman Census System and Population, 1831–1914", *International Journal of Middle East Studies*, Vol. 9 № 3, (1978), 325–326; Kemal H. Karpat, *Ottoman population 1830–1914, Demographic and Social Characteristics* (Wisconsin–London: University of Wisconsin Press, 1985), 9-

и њиховој имовини. Како је тачно текао процес пописивања и које су области стварно биле пописане а које не, није утврђено. Према неким информацијама, пописивање је у румелијском (европском) делу царства текло све до 1852. године. Резултати пописа никада нису званично објављени, а у 19. веку су били познати само штурци сумарници у делима неколико европских аутора.³ За простор Босне и Херцеговине није утврђено да ли је попис уопште икада започет. У јулу 1844. године је аустријски конзул у Босни, Димитрије Атанацковић реферисао у Беч да се харач наплаћује без праве евиденције јер нема пописа а да се новац узима противно праву и од лица млађих од десет година као и најстаријих становника.⁴ Врло је могуће да је попис у Босни започео тек 1847. године када је управник покрајине Тахир-паша наредио духовним властима, хришћанским и муслиманским, да саставе спискове својих верника. Повод је било увођење нових пореза и боља контрола његовог убирања као и покушај да се регулише регрутација у војску.⁵

Разлог зашто све до 1847. године није било правих покушаја да се спроведе попис становништва био је отпор локалних моћника, чести немири и буне као и неспособност Цариграда да уведе ред и спроведе реформе у својој најзападнијој провинцији. Гушење побуне локалних бегова предвођених Хусеин капетаном Градашчевићем почетком тридесетих година 19. века само је примирило напетости. Сprovedено је и одвајање Херцеговине од Босне у посебан везирлук 1832. године али су обе провинције у наредном периоду остале поприште унутрашњих немира. Нови управници током четрдесетих година нису успевали да наметну реформску агенду нити да се изборе са многобројним локалним побунама, како хришћана тако и муслимана. Опште незадовољство је било узроковано крајње не-транспарентним системом убирања пореза, огромним бројем различитих дажбина, нерешеним аграрним питањем, самовлашћу локалних господара, лошом безбедносном ситуацијом, покушајима државе да спроводи омражену регрутацију и генерално лошом и

³ Engin Deniz Akarli, *Ottoman Population in Europe in the 19th Century, Its Territorial, Racial, and Religious Composition*, необјављена мастер теза, University of Wisconsin 1972, 43-

⁴ Hajrudin Ćurić, *Prilozi bosansko-hercegovačkoj istoriji XIX vijeka*, Грађа knj. VIII (Sarajevo: Naučno društvo NR Bosne i Hercegovine, 1960), 62–65.

⁵ Ђорђе Пејановић, *Становништво Босне и Херцеговине* (Београд: Научна књига, 1955), 28.

корумпираном управом. Аустријски конзул Атанацковић је 1844. године тврдио да су реформски покушаји укидали стари и лош систем али да у Босни нису успеле да уведу ништа ново и суштински другачије у односу на раније прилике. Цариград је покушавао да умири стање новим управницима те је у јулу 1847. године у Босну послат Тахир-паша. У наредне три године настојао је да разговорима и преговорима са политички битним личностима у Босни договори одређена компромисна решења по спорним питањима. Укидање кулука и неких других дажбина није било довољно да се ситуација смири. Увођење трећине као давања кметова господарима, покушаји регрутације и све учесталије претварање поседа у читлуке довели су атмосферу до усијања и већих побуна 1849. и 1850. године.⁶

Цариград је после смрти Тахир-паше у мају 1850. године у Босну послао Хафиз-пашу као везира али и посебан војни корпус под командом сераскера Омер-паше Латаса који је добио задужење да напokon заведе ред и спроведе неопходне реформе у немирној области. Задатак који је Омер-паша Латас преузео није био једноставан и све до половине 1851. године је трајало гушење већих побуна у различитим деловима Босне и Херцеговине. Затим је до половине 1852. године, када је напустио Босну, Латас спроводио многобројне реформе, између осталог и реорганизацију управне поделе покрајине као и укидање тимарског система. Правих побуна више није било али се осећала одређена напетост, пре свега међу хришћанима који нису били задовољни спроведеним реформама и односом власти према њима. У то време спада и спровођење првог општег пописа становништва Босне и Херцеговине у 19. веку.⁷

⁶ Galib Šljivo, *Omer-paša Latas u Bosni i Hercegovini 1850–1852* (Sarajevo: Svjetlost, 1977), 9–51; Радован Субић, *Последњи вијек османске владавине Босном и Херцеговином (1788–1875)* (Бања Лука: Универзитет у Бањој Луци – Филозофски факултет – Институт за хуманистичке и друштвене науке, 2024), 87–124.

⁷ G. Šljivo, *Omer-paša Latas*, 58–124, 149–176; P. Субић, *Последњи вијек османске владавине*, 124–130.

Попис становништва и његови резултати

Попис становништва у Босни и Херцеговини спроведен је за време управе Омер-паше Латаса 1850–1852. године. Било би за очекивати да су и резултати убрзо постали доступни бар научној јавности или дипломатским и обавештајним круговима европских држава који су свакако били заинтересовани за питање демографског развоја у османским балканским провинцијама. Према нашим сазнањима, прво јавно објављивање резултата пописа за Босну је уследило тек 1858. године. Тада је руски конзул у Босни, Александар Гиљфердинг, објавио свеобухватне описе ове османске провинције коју је пропутовао у периоду од маја 1857. до марта 1858. године.⁸ Гиљфердинг је тада објављивао чланке о Босни у више руских часописа.⁹ Чланак који садржи податке пописа за Босну (са Новопазарским санџаком) завршио је у Мостару 25. марта 1858. (4. априла по новом календару) а затим га публикувао у једном броју *Вестника Царског руског географског друштва* у јуну исте године.¹⁰ Поменути чланак је прештампан у октобру исте године у часопису *Руска беседа*.¹¹ Исти чланак је затим постао саставни део посебног, тринаестог броја часописа руског географског друштва, чији је Гиљфердинг био уредник. Цео број часописа је био посвећен описима Босне и Херцегове као и дела Старе Србије и обилато је коришћен од стране других истраживача.¹² У укупно шест објављених чланака, од којих је два написао сам Гиљфердинг док је остале приредио, представљени су осим географских описа области такође историјске и етнолошке теме те статистички прегледи о

⁸ Почетак путовања у мај 1857. године наводи сам Гиљфердинг на почетку путописа. Александар Ф. Гиљфердинг, *Путовање по Херцеговини, Босни и Старој Србији* (Београд: Службени лист СРЈ, 1996), 8, 21, 25.

⁹ Види о томе у: Ксения Валерьевна Мельчакова, *Боснија и Герцеговина в общественно-политической жизни России в 1856-1875 гг* (Москва: Индрик, 2019), 65–72.

¹⁰ Александр Федорович Гиљфердинг, „Босния в начале 1858 года“, *Вестник Императорского Русского географического общества*, XXIII (1858), II- 69–126.

¹¹ Александр Федорович Гиљфердинг, „Босния в начале 1858 года“, *Русская беседа*, Год. 3 – Книг. 11 (1858), Приложения 1–58; „*Русская беседа*“: история славянофильского журнала. Исследования. Материалы. Постатейная роспись, Под ред.: Б. Ф. Егорова, А. М. Пентковского и О. Л. Фетисенко (Санкт-Петербург: Пушкинский Дом, 2011), 42–46.

¹² Ради се о серији публикација (зборника) Руског царског географског друштва која је стекла статус часописа: *Записки императорского русского географического общества*, XIII (1859).

земљи и становништву. Осим руског дипломате, оригинални аутори чланака су били и Јанићије (Јоаникије) Памучина, Стака Скендерова као и Нићифор Дучић.¹³ Резултати пописа 1851/52. године представљени су за Босну и за Херцеговину одвојено у два чланка. Подаци за Босну (са Новопазарским санџаком) објављени су у претходно поменутом Гиљфердинговом чланку док су они за Херцеговину публиковани у статистичком прилогу Нићифора Дучића који је тада био јеромонах у манастиру Дужи у Херцеговини.¹⁴ У оба случаја се ради о сумарним подацима по окрузима, односно казана. Подаци из руских публикација су врло брзо постали познати одређеном кругу људи на Балкану. У новембру 1858. године је у београдским *Српским новинама* објављен превод првог дела Гиљфердинговог чланка који садржи статистичку табелу са резултатима пописа.¹⁵ Лист *Србски дневник* из Новог Сада публиковао је у децембру 1858. године исти чланак у посебним додацима.¹⁶ Из *Србског Дневника*, али и из руских часописа, чланак су већ почетком 1859. године преузеле загребачке *Народне новине*.¹⁷ *Србски Дневник* и *Народне Новине* као извор, осим *Руске Беседе*, наводе и руски часопис *Современик*, што, међутим нисмо успели да верификујемо.¹⁸ Цео Гиљфердингов чланак је такође 1859. године превео

¹³ Јанићије Памучина је био архимандрит и парох Мостарски, родом из Требиња. Стака Скендерова је била једна од првих јавних радница у Босни и Херцеговини, учитељица и писац која је основала прву школу за женску децу 1858. године. Нићифор Дучић, пореклом из Херцеговине, био је архимандрит и јавни радник у Босни, Црној Гори и у Србији. А. Ф. Гиљфердинг, *Путовање по Херцеговини...*, 23–24.

¹⁴ Александр Федорович Гиљфердинг, „Босния в начале 1858 года“, *Записки императорского русского географического общества*, XIII (1859), 401–469; Никифор Дучич, „Опыт статистического описания Требињского, Препольского, Плевельского и Невесиньского округов в Герцеговине“, *Записки императорского русского географического общества*, XIII (1859), 675–694.

¹⁵ Гиљфердингово ауторство се у *Српским новинама* не помиње као ни изворник. [Александар Гиљфердинг], „Босна у почетку 1858. године I“, *Србске новине* № 127 (18/30. 11. 1858), 487–488.

¹⁶ Гиљфердингов чланак, преузет из *Руске беседе и Современика*, преведен је и одштампан у два *Додатка Србском дневнику*. [Александар Гиљфердинг], „Босна у почетку 1858. године I–IV“, *Србски дневник – Додатак* № 76 (24. 12. 1858), непагинирано; [Александар Гиљфердинг], „Босна у почетку 1858. године V“, *Србски дневник – Додатак* № 77 (31. 12. 1858), непагинирано.

¹⁷ [Aleksandar Giljferding], „Bosna u početku 1858 godine“, *Narodne novine*, № 13 (17. 1. 1859), 33–34.

¹⁸ У прегледу објављених радова у *Современнику* се дотични Гиљфердингов чланак не помиње као што се не наводи ниједан његов чланак као објављен у 1858. години. Чланак у *Современнику* не помиње ни Мелчикова. Владимир Эммануилович Боград, *Журнал «Со-*

и на српском језику објавио Милан Ђ. Милићевић.¹⁹ Истраживачи су често користили и издање чланака у једном тому сабраних дела Александра Гиљфердинга који је објављен постхумно 1873. године.²⁰ У новије време, Гиљфердингови чланци су поново преведени на савремени српско-хрватски језик и објављени у форми књиге.²¹ Дучићев чланак је, с друге стране, остао скоро непознат и неискоришћен све до данашњих дана. Не помиње га ни Ђорђе Пејановић у својој књизи о становништву Босне и Херцеговине нити нам је познато да је негде цитиран, прештампан или преведен, с изузетком једног помена у часопису Земаљског музеја у Сарајеву 1912. године.²² Дучићев чланак из непознатог разлога као једини није доживео ново издање пошто су сви остали поново штампани у 20. веку.²³ Подаци пописа за Херцеговину су, тако, постали познатији тек неколико година касније када их је, заједно са онима за Босну, обелоданио османски политичар и бивши управник у Херцеговини Паско (Пашко) Васа. Он је 1864. године објавио свој спис о приликама у Босни и Херцеговини у једном цариградском листу који је излазио на француском језику а годину дана касније и у форми књиге, такође на француском. Слично као и у случају Гиљфердинга или Дучића, Васа је податке објавио само у сумарном облику за

временник», 1847–1866: указатель содержания (Москва–Ленинград: Государственное издательство художественной литературы, 1959), 694; К. В. Мельчакова, *Босния и Герцеговина...*, 67–71.

¹⁹ Милан Ђ. Милићевић, *Часови одмора*, III (Београд: Правителствујућа књигопечатња, 1859), 39–114.

²⁰ Сабрани списи су објављени у четири тома {*Собрание сочинений А. Гиљфердинга: I–IV* (Санкт-Петербург: печатња В. Головина, 1868–1874)}. Чланци о Босни и Херцеговини са подацима пописа налазе се у трећем тому заједно са осталим радовима које је Гиљфердинг раније објавио у *Запискима: Собрание сочинений А. Гиљфердинга III: Босния, Герцеговина и Старая Сербия* (Санкт-Петербург: Издание Д. Е. Кожанчикова 1873).

²¹ Александар Ф. Гиљфердинг, *Путовање по Херцеговини, Босни и Старој Србији* (Сарајево: Веселин Маслеша, 1972); Александар Ф. Гиљфердинг, *Путовање по Херцеговини, Босни и Старој Србији* (Београд: Службени лист СРЈ, 1996).

²² Цитиран је управо Дучићев статистички прилог у руском часопису и објављена је комплетна табела пописа за Херцеговну преведена на немачки. Dr. Ivan Strohal, „Die Hauskommunion (zadrugas) bei den Südslawen“, *Wissenschaftliche Mitteilungen aus Bosnien und der Herzegowina* 12 (1912), 432–433.

²³ Чланци Александра Гиљфердинга су поново објављени у поменутих издањима (напомене бр. 20. и 21). Радови Памучине и Скендерове поново су објављени 1976. године: Прокопије Чокорило, Јоаникије Памучина, Стака Скендерова, *Љетописи* (Сарајево: Веселин Маслеша, 1976).

веће управне целине.²⁴ Превод на српско-хрватски језик уследио је тек 1958. године али он није често коришћен као извор статистичких података.²⁵ Најпознатији и најчешће коришћен извор података са пописа 1851/52. године јесте чланак пруског конзула у Босни Ота Блауа. Постављен је за конзула у Сарајеву 1864. године мада је и раније често био присутан у тој области у дипломатским мисијама а дуже од деценију се већ бавио односима са Османским царством. Блау је поседовао доста детаљне прегледе пописа заједно са подацима за Херцеговину који су недавно откривени у његовој заоставштини у немачком архиву и публиковани.²⁶ Сумарне податке пописа са нешто скромнијим обимом података за Босну (са Новопазарским санџаком) по казама објавио је сам Блау још 1865. године у једном немачком часопису али табеле за Херцеговину, из непознатог разлога, није никада представио јавности.²⁷

Резултати су за ширу јавност остали потпуна непознаница барем шест година од завршетка пописа све док Александар Гиљфердинг није почео да објављује своје чланке. Поставља се питање да ли су резултати можда били познати научној јавности или бар властима великих сила и суседних земаља и раније. Велико интересовање за прилике у Босни и Херцеговини и њено становништво су свакако исказивале, између осталих, суседна Хабзбуршка монархија као и Кнежевина Србија. Није нам познато да су српске власти имале детаљна сазнања о пописним резултатима. У издањима Гласника српског ученог друштва до 1859. године, часопису за који се може оправдано претпоставити да би публиковао такве податке да су му били на располагању као што је то био случај 1866. годи-

²⁴ Оригинални чланак и књига Паска Васа: „La Bosnie et l’Herzégovine pendant la mission de Cevdet Efendi”, *Constantinople: Imprimerie du Courrier d’Orient* (1864); те и самостално: W. Pasco Efendi, *La Bosnie et l’Herzégovine pendant la mission de Cevdet Efendi* (Constantinople: 1865). Први превод на наш језик уследио је тек 1958. године који смо и користили за наше истраживање: Pasko Vasa-efendija, *Bosna i Hercegovina za vreme misije Dževdet-efendije* (Sarajevo: Veselin Masleša, 1958).

²⁵ Види претходну напомену.

²⁶ Данијел Радовић, Нино Делић, „Статистички подаци о становништву Босне и Херцеговине према попису 1851/52. године из заоставштине пруског конзула у Сарајеву Ота Блауа”, *Мешовита грађа-Miscellanea*, 42 (2021), 161–176.

²⁷ Otto Blau, „Politische Statistik Bosniens”, *Preussisches Handelsarchiv I* (1865) [№ 20, 19.5.1865], 486–490.

не, нема никаквог помена о попису.²⁸ Ни у гласилима са подручја Хабзбуршке монархије у којима су редовно објављивани чланци о приликама у Босни, наине у Србско-Далматинском магазину као и Летопису Матице српске, у издањима до 1859. године нема помена о резултатима пописа.²⁹ Резултати се први пут објављују у већ поменутиим чланцима у београдским *Српским новинама* и новоградском *Србском дневнику* 1858. те у делу Милана Ђ. Милићевића 1859. године.³⁰ Власти Хабзбуршке монархије, по свему судећи, такође нису биле информисане о резултатима све до 1859. године. О спровођењу самог пописа на терену али без навођења резултата информисао је конзул Димитрије Атанацковић своје министарство иностраних дела у Бечу у више наврата од септембра до новембра 1851. године.³¹ Тек у јануару 1859. године је нови конзул у Сарајеву, Емануел Реслер, министру Бернхарду фон Рехбергу у Беч послао комплетан сумарник пописа становништва којег је датирао у 1852. годину.³²

Претходно споменути аутори, осим Дучића, представљају главне изворе података пописа становништва Босне и Херцеговине 1851/52. године све до најновијег доба. Ограничен приступ њиховим делима, позни преводи истих али и генерално скромна сазнања о самом попису представљали су велике потешкоће за истраживаче. Још у 19. веку су се, због тога, појављивали и други подаци о броју становника који се нису заснивали на пописним резултатима већ су представљали својеврсне пројекције, односно процене.

Највише релевантних података је било за број становника католичке вероисповести. Римокатоличка црква је од 18. века водила доста квалитетну евиденцију о својим верницима а податке је по-

²⁸ У поменутом часопису су 1866. године публиковани детаљни подаци ревизије пописа Босне и Херцеговине за 1865. годину. „Статистични податци о Босни, Херцеговини и једном крају Старе Србије по званичним турским изворима“, *Гласник Српског научног друштва*, књига 3/свеска 20 старог реда (1866), 221–228.

²⁹ Прегледом поменутих извора за период 1851–1859. године установили смо да се у њима не помињу резултати пописа Босне и Херцеговине.

³⁰ Види раније у тексту.

³¹ Фердо Шишић, *Босна и Херцеговина за везировања Омер-паше Латаса (1850–1852): исправе из Бечког архива* (Београд: Српска краљевска академија, 1938), 374–376; 396–398, 408–411.

³² Сумарник је готово идентичан подацима које је објавио Александар Гилфердинг нешто раније. Galib Šljivo, *Bosna i Hercegovina 1854–1860* (Landshut: 1998), 523–526.

некад објављивала у шематизмима. Православно и муслиманско становништво, међутим, није било континуирано евидентирано од стране духовних власти. Због тога није било могуће веродостојно реконструисати структуру становништва ни уз помоћ извора верских власти.³³ Интересовање за статистичким, односно демографским подацима о Босни и Херцеговини је у 19. веку било толико велико да су многи путописци, агенти, дипломате, географи и демографи у недостатку званичних пописних резултата прибегавали проценама. Почетком 19. века је према француском конзулу у Босни, Шомет де Фосу, у Босни и Херцеговини без Новопазарског санџака живело нешто мало мање од 1,1 милиона људи. На чему је темељио своје тврдње није саопштио. Сличну процену је изнео и фратар Иван Фрањо Јукућ који је четрдесетих година 19. века више пута обилазио Босну и о томе известио јавност у више чланака као и посебној књизи. Према његовим проценама, Босна и Херцеговина су око средине четрдесетих година истог века имале оквирно 935.000 становника. Ни он није саопштио одакле је црпео податке али је навео да су били само отприлике тачни. Свакако је био упознат са католичким шематизмима а занимљиво је да је навео и број кућа што сугерише да је можда користио и неке постојеће пореске спискове. Јукић је, такође, годинама тајно радио за Србију као и његов пријатељ, фрањевац Томо (Јосип) Ковачевић који је управо у то време слао извештаје српском министру унутрашњих дела, Илији Гарашанину о стању у Босни. Саставни део тих извештаја су били и статистички подаци о становништву. Ковачевић је до података долазио преко мреже конфидената који су му слали извештаје. Могуће је да је Јукић информације о становништву добијао било од Ковачевића или директно од локалних конфидената. Податке из његове књиге, објављене 1851. године, касније су користили многи истраживачи, очигледно не знајући за резултате пописа који је управо тада био спроведен.³⁴

³³ Ђ. Пејановић, *Становништво Босне и Херцеговине*, 23-

³⁴ Братислав Теиновић, „Страдање српског православља у Босанској Крајини 1806–1859“, *Богословље*, бр. 80/1, (2021), 68–69; Здравко Д. Маријанац, *Босна и Херцеговина у XIX вијеку – земља и људи* (Бања Лука: Педагошка академија, 1994), 50–64, 75–84; Ђ. Пејановић, *Становништво Босне и Херцеговине*, 23-

Претходно поменути Јукићев сарадник, земљак и фрањевац, Томо (Јосип) Ковачевић, изнео је у својој постхумно објављеној књизи врло сличну процену становништва Босне и Херцеговине. Према њему је у обе области (без Новопазарског санџака) око 1851. године живело оквирно 930.000 људи. Радећи у српској служби, као један од кључних агената Илије Гарашанина у Босни, Ковачевић је годинама прикупљао податке о свом завичају, између осталог од разних конфидената, које је у монографском облику објавио тек његов пашеног Илија Ракић, најпре 1865. у скраћеном облику и о државном трошку, затим 1879. године у пуном обиму. Сличност Ковачевићевог текста са Јукићевом књигом је била очигледна и била је предмет критике савременика. Фрањо Рачки и Стојан Новаковић су сматрали да је Ковачевићева књига фалсификат, односно обичан плагијат Јукићеве монографије о Босни.³⁵ Да ли је Ковачевић стварно преписивао од Јукића или је, можда, заправо било обратно, није могуће поуздано утврдити. Чињеница јесте да је Ковачевић у септембру 1850. године послао Илији Гарашанину извештај са статистичким подацима о становништву Босне и ширег региона који је саставио на темељу многобројних обавештења локалних конфидената. За разлику од његове али и Јукићеве књиге, у извештају је навео и сумарнике за читаве казе. Његови подаци, који су углавном заокружени, битно се разликују од резултата пописа које су објавили Гиљфердинг, Блау или Васа. Разлике, међутим, могу да буду узроковане и другачијом административном поделом која је била на снази у Босни до реформи Омер-паше Латаса.³⁶

Од посебне важности је чињеница да су Јукићеви описи Босне као и његови статистички подаци искоришћени 1855. године од стране хабзбуршких војних обавештајаца. У једном тајном извештају, потписаном наведене године потпуковником Вагнером, који се односи на опис Босне, евидентно су коришћене реченице и много-

³⁵ Томо Ковачевић, *Опис Босне и Херцеговине* (Београд: Н. Стефановић и друг, 1879), 18–22; Ђ. Пејановић, *Становништво Босне и Херцеговине*, 31–32; Братислав Теиновић, „Томо Ковачевић (1820–1863): борац за српски национални интерес у Босанском ејалету“, *Национални интерес*, XVII/41/1 (2022), 258–262, 275; М. Јагодић, „Обавештајни рад...“, 410–411; М. Јагодић, „Serbian Secret Organisation...“, 191–194.

³⁶ Државни архив Србије (=ДАС), Илија Гарашанин (=ИГ), бр. 651, Тома Ковачевић Илији Гарашанину, Београд 16/28. септембра 1850. године; М. Јагодић, „Обавештајни рад...“, 410–411, 414.

бројни подаци из Јукићеве књиге. Нису сви подаци о становништву посве исти, што указује на то да су војни обавештајци црпели из још неког другог, непознатог извора. Заокружени бројеви, чињеница да за многа места није наведена популација уопште као и недостајући сумарници, докази су да извор свакако нису били резултати са пописа 1851/52. године.³⁷ Поменути извештај је био, према нашој процени, наставак рада официра Јохана Вагнера на придобијању поузданих података о стању у суседној османској провинцији на којем је радио још од 1850. године. Многобројне његове извештаје из периода 1850–1853. године проучио је историчар Галиб Шљиво и у њима очигледно није наишао на помињање резултата пописа.³⁸ Хабзбуршке власти, сходно свему претходно наведеном, нису знале за резултате пописа бар до 1855. године, а највероватније све до 1859. године, мада им је, као што је раније наведено, било познато да је исти спроведен.

Историографија и демографија су све до недавно располагали искључиво са сумарницима пописа објављеним још у 19. веку. Историчар Ђорђе Пејановић је за своју познату књигу о становништву Босне користио наводе Гиљфердинга и Блауа али није био упознат са резултатима за Херцеговину. У новије време је историчар Филип Гелез у свом прегледу демографског развоја Босне и Херцеговине користио и мање познате податке Паска Васе за Херцеговину док се за Босну ослањао на чланке Ота Блауа.³⁹ Историчар Лука Ђаковић је пре више деценија објавио једну нешто другачију и доста контроверзну статистику за попис 1851/52. године. У својој књизи на-

³⁷ Österreichisches Staatsarchiv, Wien (=OESTA), Kriegsarchiv (=KA), Karten und Plansammlung (=KPS), Landesbeschreibungen (=LB), Österreich-Ungarn (=K VII), Bosnien Herzegovina (=m), № 40 („Originalbeschreibung der türkischen Provinzen Bosnien und Herzegowina als Ergebnis von an Ort und Stelle bewirkten Anschauungen und Erkundigungen“), folio 36–135; Нино Делић, „Становништво Бањалучког санџака средином XIX века“, у зборнику: *Срби у Босанској Крајини – Сеобе, ратови и страдања*, зборник радова, ур. Бошко М. Бранковић, Милан Гулић и Предраг М. Вајагић (Босански Петровац: Православна епархија бихаћко-петровачка, Институт за друштвене и хуманистичке науке Филозофског факултета Универзитета у Бањој Луци, Институт за савремену историју Београд, Друштво наставника историје Бачка Паланка, 2025), 62–65.

³⁸ Galib Šljivo, „Vagnerovo viđenje Bosne sredinom XIX stoljeća“, *Bosna i Hercegovina u XIX stoljeću i spisima stranih izvještaca* (Теџанј: Planax, 2008), 519–554; Галиб Шљиво, „Вагнерово виђење Босне средином XIX стољећа“, *Историјски зборник*, II/2 (1981), 55–76.

³⁹ Ђ. Пејановић, *Становништво Босне и Херцеговине*, 29–32; Philippe Gelez, „Dénombrements et recensement de population en Bosnie-Herzégovine durant le XIXe s. et au début du XXe s. (II)“, *Balkanologie – Revue d'études pluridisciplinaires* Vol. XIII / № 1–2 (2011), 2, анекс 1 и 2.

води другачије податке у тексту у односу на објављену табелу. Подаци у тексту у потпуности су преузети од Ђорђа Пејановића који их је наводио према Гиљфердингу као и једној процени. Податке у табели је, вероватно, преузео из архивске грађе али остаје нејасно да ли се стварно ради о извору за 1851/52. годину или је, можда, у питању нека ревизија пописа из млађег периода. Због неприступачности оригиналне грађе није могуће одредити тачну вредност, односно веродостојност овог извора те није ни препоручљиво га користити, бар не без резерве.⁴⁰

Тек недавно су захваљујући истраживањима у турским архивима почели да се појављују сасвим нови и непознати подаци о овом попису. Поједини истраживачи су, наиме, пронашли и објавили пописне књиге за одређене области у Босни и Херцеговини. Објављене пописне књиге или њихове анализе представљају само фрагменте целог пописа и није могуће на темељу њих реконструисати демографску структуру већих области или читаве Босне и Херцеговине. Изузетак чини анализа података за Гламочку казу која се бави нешто већом територијалном целином. Упркос поменутиим ограничењима ова истраживања су изузетно драгоцене јер пружају дубински увид у квалитете пописа и омогућавају да се разреше многе контроверзе.⁴¹

⁴⁰ Пејановићеви подаци за Херцеговину нису резултати пописа већ процена Темела док су за Босну преузети од Гиљфердинга. Лука Ђаковић грешком наводи да је у читавој Босни и Херцеговини живело 888.956 људи пошто се тај податак односи само на Травнички везирлук (Босна са Новопазарским санџаком без Херцеговине). Лука Ђаковић, такође, наводи на два места две различите архивске сигнатуре за попис 1851/52. године (страница 11: напомена бр. 8; страна 16: напомена бр. 16). Није познато која сигнатура се односи на табелу на страни 12. Сигнатура сугерише да се ради о нешто млађем документу, из шездесетих година 19. века; Лука Ђаковић, *Političke organizacije bosanskohercegovačkih katolika Hrvata, Dio 1, Do otvaranja Sabora 1910*, (Zagreb; Globus, 1985), 11–20.

⁴¹ У претходник неколико година објављено је много чланака и монографија који садрже анализе или преводе оригиналних пописних књига. Највише оригиналних пописних књига у преводу је до сада објавио историчар Кемал Нуркић. Види на пример: Кемал Нуркић, Миладин Вукићевић, *Становништво Осмака половином XIX вијека* (Осмаци: АСоглас, 2022); Кемал Нуркић, *Становништво Брчког према попису становништва из 1267. h. g. / 1851. године* (Брчко : Vlada Брчко distrikta, 2022); Кемал Нуркић, Husein Galijašević, *Становништво Теšња средином XIX stoljeća* (Теšанј: ЈУ Опћа библиотека Теšанј, 2023); Кемал Нуркић, *Становништво кадилука Бијелјина према попису становништва османске управе из 1851. године*, I–III (Sarajevo: BZK Preporod, 2023); *Popisni defter становништва i домаћinstava Visočke i Zeničke (Brod) nahije за 1266.h.g./1850. g.: Područje данашње опćине Kakanj* (Kakanj: Опćина Kakanj, 2020); Zariфе Albayrak, Mucize Ünlü, „Glamoç Kazası'nın 1850 Yılı Demografik Yapısı“, *Anadolu Ve Balkan Araştırmaları Dergisi—Journal of Anatolia and Balkan Studies*, 7/14 (2024), 229–240; Ramiza

Попис 1851/52. године – питања, контроверзе и одговори

Сазнања о самом процесу пописивања су веома скромна. Веродостојних информација је толико мало да није сасвим сигурно ни када је он заправо спроведен. Још 1847. године је Тахир-паша наредио спровођење новог пописа како би се олакшало убирање пореза али и регрутовање. За то је задужио духовне власти, између осталог православне и католичке свештенике.⁴² Какви су били резултати тих напора и да ли је тај попис икада спроведен до краја остаје за сада неутврђено. Аустријски конзул Димитрије Атанацковић је у новембру 1850. године реферисао да је доласком Омер-паше Латаса ступила на снагу уредба према којој су харач убирали локални свештеници и сеоске старешине и то према „недавно направљеном списку становника (нуфус дефтеру)“.⁴³ Није јасно да ли је аустријски дипломата мислио на пописе који си прављени још за време Тахир-паше или на потпуно нове спискове израђене по наређењу Омер-паше Латаса. Митрополија сарајевска (Дабробосанска) је у то време (1850–1852. године) сарађивала са властима у прикупљању харача и других дажбина те је обавезала свештенике да у својим парохијама ревносно наплаћују порез од својих верника. Том су приликом састављани и харачки дефтери (спискови). Митрополит сарајевски Игњатије I је приликом прикупљања харача у новембру 1851. године саветовао једног локалног свештеника да у сврху наплате узме од муселима (обласног управника) „оног другог тефтера“ али да састави и потпуно нови који ће послати Митрополији. Свештеник је, наиме, претходно тражио дефтер од Митрополије па му је одговорено да му га не могу послати јер ће они бити послати у Цариград.⁴⁴ Харач је био сакупљан сваке године што би значило да су и харачки спискови састављани сваке године док је попис становништва ипак био једнократан процес. Из преписке Митрополита Игњатија I би се дало закључити да су

Smajić, *Osmanski popisni defteri stanovništva Visokog i okoline iz 1850. godine* (Sarajevo: Institut za islamsku tradiciju Bošnjaka, 2022).

⁴² G. Šljivo, *Omer-paša Latas*, 21–22.

⁴³ Ф. Шишић, *Босна и Херцеговина*, 198–200.

⁴⁴ Недељко Радосављевић, *Грађа за историју Сарајевске (Дабробосанске) митрополије 1836–1878* (Београд: Историјски институт, 2007), 31–42.

постојали харачки спискови које је Митрополија предавала централним властима али истовремено и поменути „други“ дефтер код локалног муселима. Под тим „другим“ дефтером митрополит је можда мислио на копију харачког дефтера која је, према неким подацима, чувана код муселима, али сасвим је могуће да је мислио и на „нуфус дефтере“ које је помињао Атанацковић, односно на спискове из новог општег пописа становништва који је управо те године и спровођен.⁴⁵

Нов попис је био свакако наређен најкасније у августу 1850. године. О томе сведочи један тајни аустријски извештај из Ливна према коме је тада било наређено да се „има све мушко пописати“.⁴⁶ У исто време, крајем августа 1850. године, један доушник из Старе Градишке је у тајном извештају обавестио српске власти да „Царски дефтердар“ пописује становништво без обзира на веру.⁴⁷ Да се већ 1850. године почело са новим пописивањем тврдио је и Паско Васа.⁴⁸ Историчар Филип Гелез, с друге стране, сматрао је да попис није започео 1850. већ 1851. и да је можда трајао до 1852. године.⁴⁹ Недавно анализирани пописне књиге доказују да је попис свакако почео 1850. године. Каза Гламоч, на пример, пописана је 1266. године по хиџри, односно између новембра 1849. и истог месеца 1850. године.⁵⁰ Према неким истраживањима, попис је наређен у августу 1850. године, а наредне године се почело са забранама кретања за становнике области где није био окончан.⁵¹ Конзул Атанацковић је новембра 1851. године јављао у Беч да попис још увек није био спроведен до краја и да је до тада било пописано око 635.000 мушких становника свих вера из реда раје. Било је и озбиљнијих проблема у Херцеговини где су на неким местима про-

⁴⁵ У време митрополита Игњатија I уведена је пракса да се харачки дефтери воде у два примерка, један код локалног пароха а други код муселима. Није утврђено које је године наведена реформа спроведена. Недељко Радосављевић, *Дабробосанска митрополија и Васељенска патријаршија (1766–1880)* (Београд: Историјски институт, 2021), 80.

⁴⁶ Galib Šljivo, „Izvjestaji Antonija Tadića, korespondenta iz Livna“, *Bosna i Hercegovina u XIX stoljeću u spisima stranih izvještaja* (Теџанј: Logos, 2008), 219.

⁴⁷ ДАС, Збирка Драгослава Страњаковића (=ЗДС), бр. 598, Јасеновчанин [Лука Клаић] Радивоју Радивојевићу [Томи Ковачевићу], Стара Градишка 19/31. августа 1850. године.

⁴⁸ Паско Васа смешта податке пописа у време „уласка“ Омер-паше Латаса у Босну; P. Vasa-efendija, *Bosna i Hercegovina*, 28.

⁴⁹ P. Gelez, „Dénombrements et recensement“, 2, 16.

⁵⁰ Види: Z. Albayrak, M. Ünlü, „Glamoc Kazasi'nin“, 229–240.

⁵¹ K. Nurkić, *Stanovništvo Brčkog...*, 10.

терани службеници задужени за попис.⁵² Да је властима било стало да добију квалитетне податке са терена сведочи и чињеница да је током 1851. године забрањено кретање становницима без потврде (тескере) коју би добили приликом пописа и убирања пореза.⁵³ Аустријски конзул Емануел Реслер је попис смештао у 1852. годину.⁵⁴ Руски конзул Александар Гиљфердинг је податке датирао са 1851. и 1852. годином.⁵⁵ Попис би, узимајући познате чињенице у обзир, требало сместити у дужи временски оквир 1850–1852. године. Није искључено ни то да су у податке пописа, бар у случају неких локалитета, уврштени и резултати ранијег пописа Тахир-паше који је започео 1847. године. Дефинитивно датирање ће уследити тек након свеобухватних истраживања и објављивања већине оригиналних пописних књига.

Са методолошке тачке гледишта истраживачи нису били у недоумици да је попис служио у фискалне и војне сврхе. Нејасноћа је, међутим, било око тога шта је тачно било пописано и о чему се највише водило рачуна. Ђорђе Пејановић је сматрао да је попис био фокусиран на куће и на мушке главе плаћајуће порез. Због тога није био сигуран да ли су у подацима обухваћена и деца до десет година старости.⁵⁶ Харач се, наиме, није наплаћивао од деце до навршене десете године о чему сведоче и инструкције митрополита Игњатија I свештеницима о прикупљању пореза с краја 1850. и 1851. године.⁵⁷ Да је циљ пописа било боље убирање пореза сведочи и конзул Атанацковић који је у септембру 1851. године реферисао у Беч да је намера власти да порез веже за „фамилије“, односно на домаћинства и то у фиксном износу без обзира на имовинско стање.⁵⁸ Антоније Тадић из Ливна је аустријским властима у Далмацији јављао у августу 1850. године да је наређено да се напишу мушка лица од четврте па до осамдесете године живота, односно практично сви.⁵⁹ У тајном извештају српским властима насталом

⁵² Ф. Шишић, *Босна и Херцеговина*, 396–398, 408–411.

⁵³ G. Šljivo, „Izvjestaji Antonija Tadića“, 239–241.

⁵⁴ G. Šljivo, *Bosna i Hercegovina 1854–1860*, 523–526.

⁵⁵ А. Гиљфердинг, *Путовање*, 249.

⁵⁶ Ђ. Пејановић, *Становништво Босне и Херцеговине*, 30.

⁵⁷ Н. Радосављевић, *Грађа за историју...*, 31–32, 39.

⁵⁸ Ф. Шишић, *Босна и Херцеговина*, 374–376.

⁵⁹ G. Šljivo, „Izvjestaji Antonija Tadića“ 219.

истог месеца, један доушник је тврдио да се кренуло са пописивањем „од најмлађег до најстаријег“.⁶⁰ Објављене пописне књиге сведоче о томе да су властима били од значаја подаци о домаћинствима као и лични подаци о старосној доби. На примеру казе Гламоч или села у околини Брчког се види да су власти пописивале и сву мушку децу до 10 година старости и то према домаћинствима за које су бележени сви мушки чланови са све именом, презименом те годином рођења. Најчешће је чак наведен и кратак физиономски опис главе породице и појединих чланова домаћинства. Исти принцип је важио за муслимане и немуслимане. Верска структура је, такође, представљала велики проблем за истраживаче. У свим сумарницима објављеним у 19. веку је становништво било подељено на муслимане и на хришћане. Православни и католички хришћани су били наведени заједно као једна група. Због тога је било логично да се претпостави да су хришћани заједно и пописивани. Пример Брчког, међутим, сведочи да су, бар у том случају, одвојено вођене пописне књиге за католичке и православне хришћане у већини села. У случају Какња су пописне књиге вођене слично, делимично одвојено за католике и православне а за поједина села заједнички. Тако је за поједина места било више различитих пописних књига. Посебна књига за муслимане и посебна за хришћане према „милету“, односно правно признатој верској заједници. Католици су најчешће означени као „латински милет“ а православни, између осталог и као „српски милет“. Битно је нагласити и чињеницу да у пописним књигама нема података о имовини или спецификације некретнина. То сведочи да је информација конзула Атанацковића о намери власти да, условно речено „поједностави“ порески систем увођењем паушалног пореза на домаћинства без обзира на њихову величину или имовинско стање, била у потпуности тачна. Пописне књиге педантно бележе број домаћинстава и све њихове мушке чланове али се не удубљују у имовинско или

⁶⁰ ДАС, ЗДС, бр. 598, Јасеновчанин [Лука Клаић] Радивоју Радивојевићу [Томи Ковачевићу], Стара Градишка 19/31. августа 1850. године.

финансијско стање истих. За османску управу такви подаци, очигледно, нису били важни.⁶¹

Зашто су у неким случајевима књиге вођене за све хришћане заједно а у неким одвојено није познато. Фокус на домаћинства као пореске јединице и стриктно навођење доби мушких лица због војне обавезе, сведочи да је властима било битније да становништво посматра кроз призму муслимани/немуслимани (важно из фискалних и војних разлога) него да се упуштају у детаљну верску структуру свугде. Са друге стране, јасно је да је на темељу пописног материјала ипак било могуће бар оквирно сагледати верску структуру хришћана у појединим областима.

Истраживачима је од највеће важности било питање поузданости података. Александар Гиљфердинг је тврдио да су резултати нетачни и да је број становника Босне био знатно већи. Слично је тврдио и Паско Васа који је сматрао да су становници намерно избежавали да пријављују све укућане због пореза и војске. Ото Блау је сумњао у број становника града Сарајева као сувише мален, наводећи као могућу намеру службеника да пред централним властима у Цариграду прикажу мањи број људи и сходно томе и износ пореза који је тамо требало послати.⁶² Уколико се подаци упореде са касније одржаним пописима, пре свега онима из 1865. и 1879. године, онда упада у очи огромна разлика у бројевима коју је тешко објаснити. На првом попису за време аустроугарске управе одржаном 1879. године било је евидентирано знатно више становника него што су то исказивали османски извори.⁶³ Резултати пописа се, такође, не слажу ни са подацима у претходно поменутом извештају Томе Ковачевића из септембра 1850. године. Број становника из Ковачевићевог сумарника се у неким случајевима чини знатно већи него што то исказују резултати пописа. То посебно важи за

⁶¹ Види: Z. Albayrak, M. Ünlü, „Glamoç Kazası'nın“, 229–240; K. Nurkić, *Stanovništvo Brčkog. Popisni defter stanovništva*.

⁶² А. Гиљфердинг, *Путовање*, 249–251; P. Vasa-efendija, *Bosna i Hercegovina*, 30; O. Blau, *Politische Statistik Bosniens*, 490.

⁶³ Види на пример: Нино Делић, „Структура становништва Босне и Херцеговине као политичко питање у времену Велике источне кризе“, *Српски историјски часопис*, 8 (2025), 37–59.

хришћански део популације. Због некомпатибилности управне организације у оба извора, потпуно поуздано поређење није могуће.⁶⁴

Број становника је према попису 1850–1852. године највероватније нереално мален али је тешко установити тачан узрок или оквирну маргину грешке. Како показују подаци пописних књига сва су деца била уредно пописана без обзира на њихову доб тако да разлог за релативно ниско исказане резултате броја становника очигледно не треба тражити у пописној методологији већ на другом месту. Тезе о избегавању становника да се напишу како би избегли пореска давања или регрутацију тако добијају додатно на тежини.

На питање зашто је толико дуго трајало док су први резултати пописа постали доступни широј јавности није могуће одговорити на адекватан начин. Османска управа највероватније није желела да се сазна верска структура области пошто из политичких разлога није било сврсисходно признати да су хришћани у већини. О томе би, можда, сведочила чињеница да је османска власт касније настојала да фалсификује податке ревизије пописа и представи Босну и Херцеговину као област у којој су муслимани ипак чинили највећу заједницу.⁶⁵ Пописне књиге нису пронађене у архивима у Босни и Херцеговини већ у Турској. Могуће да су оне у неком тренутку биле склоњене из провинције за коју се назирало да ће прећи под туђу управу. Ово питање свакако тренутно остаје неразјашњено.

Упоредни резултати пописа

Из практичних разлога и прегледности ради представљамо у табеларној форми главне резултате пописа узимајући као референтан извор чланке и белешке Ота Блауа. Бивши пруски конзул у Босни је, наиме, објавио најкомплетније статистичке податке о ста-

⁶⁴ Документ Ковачевићевог извештаја у архиву је значајно оштећен и нису све рубрике видљиве за све казе. У неким случајевима постоји недоумица да ли се бројеви односе само на мушко или на целокупно становништво. Поређењем са резултатима пописа се стиче општи утисак да је број хришћана у Ковачевићевом извештају доста већи, пре свега у Босанској Крајини. ДАС, ИГ, бр. 651, Тома Ковачевић Илији Гарашанину, Београд 16/28. септембра 1850. године;

⁶⁵ Н. Делић, „Структура становништва Босне и Херцеговине“, 37–59.

новништву, наводећи и број странаца, Рома или Јевреја. У заградама смо навели разлике, уколико постоје, у односу на наводе Александра Гиљфердинга, Паска Васа и Нићифора Дучића. Поменуте разлике су углавном мале, готово безначајне. У неким случајевима се највероватније ради о штампарским грешкама или ситним пермутацијама. Чињеница да је више аутора објавило скоро идентичне податке сведочи о томе да су имали исти извор на располагању. Врло вероватно се радило о неком званичном документу османске управе до којег су успели да дођу захваљујући свом статусу и везама. Да се подаци које су објављивали Блау, Гиљфердинг, Васа и Дучић стварно заснивају на резултатима пописа сведочи и поређење података за казу Гламоч. Према оригиналним пописним књигама у наведеној кази је, после компјутерске обраде и прорачуна, евидентирано 803 муслиманска и 3.274 хришћанска становника, односно укупно 4.077. У оригиналним сумарницима је било наведено да у кази живи укупно 4.054 становника.⁶⁶ Када се ови подаци упореде са табелом коју је објавио Ото Блау, уочава се да постоји минимална разлика која је највероватније последица грешака у сабирању. За остале области поређење није могуће јер још нису објављене пописне књиге за читаве казе или санџаке. То ће, верујемо, уследити у ближој будућности.

⁶⁶ Z. Albayrak, M. Ünlü, „Glamoç Kazası'nın“, 233–235.

Табела 1. Мушко становништво Босне (Травничког везирлука) према попису из 1850–52. године. Упоредни подаци више извора.⁶⁷

Саџак	Каза	Број мушких становника према Ото Блау [према А. Гиљфердингу] ; (према Паско Васи)							Укупно
		Муслимана	Хришћана	Рома		Јевреја	Странаца		
				Хришћана	Пагана		Хришћана	Муслимана	
Сарајево	Сарајево град	7.595	1.860 (1.800)		165 (156)	857	41	27	10.545
	Сарајево село	2.980	6.050 (6.500)		31		49	11	9.121
	Високо	6.396	4.276		62		36		10.770
	Фојница	2.810	4.416		29	10	19		7.284
	Неретва	2.137	1.540 [540] (540)		58		23		3.758
	Рогатица (Челеби Пазар)	3.526 [4.526]	1.910		66				5.502
	Укупно	25.444	20.052	0	411	867	168	38	46.980
Травник	Травник	4.993	5.802		73	163		57	11.088
	Зеница	5.277	2.824		85	(11)			8.186
	Ливно	1.708	9.367		63				11.138
	Гламоч	806	3.251						4.057
	Доњи Вакуф (Акхисар, Ускопље, Прусац)	5.172	8.589		277				14.038
	Јајце	3.345 [3.340]	9.943		121				13.409
	Језеро (Бол Хисар)	1.107	6.789		12				7.908
	Прозор	1.703 [1.702]	2.298		5		13	2	4.034
	Укупно	24.111	48.863	0	636	163	13	59	73.845

⁶⁷ Гиљфердинг није наводио број Јевреја, Рома и странаца. Паско Васа није наводио број странаца. Због тога су сумарници преузети само од Ота Блауа. Извори података: О. Блау, *Politische Statistik Bosniens*, 488–489; Д. Радовић, Н. Делић, „Статистички подаци о становништву Босне и Херцеговине“, 161–176; А. Гиљфердинг, *Путовање*, 249–250; Р. Vasaefendija, *Bosna i Hercegovina*, 28–29.

Бихаћ	Бихаћ	6.865	8.581 (7.631)		26				15.472
	Ново Село (Ку- лен Вакуф)	2.180	7.631 (8.581)		8				9.819
	Приједор	2.555	6.134		49			27	8.765
	Нови	1.703	5.901		34		30	3	7.671
	Дубица	805 (705)	3.044		73		7		3.929
	Острожац (Ца- зин)	9.525	2.398		46				11.969
	Крупа	4.500	3.945		39				8.484
	Стари Мајдан	2.498 (2.398)	4.608						7.106
	Козарац	1.857	4.117		21		17	16	6.028
	Кључ	2.445	2.902		32				5.379
	Укупно	34.933	49.261	0	328	0	54	46	84.622
Бања Лука	Бања Лука	5.316	39.818		231		101		45.466
	Дервента	1.731	12.718		164				14.613
	Тешањ	6.284 [6.283]	9.413		79		104		15.880
	Укупно	13.331	61.949	0	474	0	205	0	75.959
Зворник	Зворник	5.324	5.228	51	341		84		11.028
	Бијељина	4.284	10.765	131	277		53		15.510
	Тузла Горња	2.896	781		57		18	23	3.775
	Тузла Доња	10.089	3.555		379		61		14.084
	Сребреница	6.942 [6.940]	6.951 (6.901)		440			31	14.364
	Брчко	2.388	4.822	25	216		21		7.472
	Кладањ	1.640	788		9				2.437
	Градачац	16.002	25.117		533			75	41.727
	Маглај	3.353 [3.559]	6.023		88				9.464
	Укупно	52.918	64.030	207	2.340	0	237	129	119.861
Нови Пазар	Нови Пазар	5.952	4.260		66	33			10.311
	Нова Варош	1.837	5.761		142				7.740
	Сјеница	1.813	1.955		18				3.786
	Митровица	1.491	1.026		26				2.543
	Трговиште	6.068	3.622		83				9.773
	Вишеград	2.477 (2.377)	1.173		75				3.725
	Бихор (Бијело Поље)	4.802	2.695		50				7.547
	Укупно	24.440	20.492	0	460	33	0	0	45.425
Укупно везирлук	175.177	264.647	207	4.649	1.060	677	272	446.692	

Табела 2. Мушко становништво Херцеговине (Мостарског везирлука) према попису из 1850–52. године. Упоредни подаци више извора.⁶⁸

Каза	Број мушких становника према Ото Блау [према Паско Васи] ; (према Н. Дучићу)					Укупно
	Муслимана	Хришћана	Рома	Странаца		
				Хришћана	Муслимана	
Мостар	3.795	9.001	111	24	8	12.939
Гацко	2.060	6.230	89	39	18	8.436
Никшић	1.791 (1.790)	2.479	13		3	4.286
Пљевља	2.845	3.760				6.605
Благај	946	570	16			1.532
Коњиц (Белградчик)	799	1.787	40	5	9	2.640
Љубушки	1.275	7.577	26	10		8.888
Столац	1.885 [1.775]	6.294	128	9		8.316
Колашин	2.570	1.688	28			4.286
Невесиње	1.383	5.263	63 [64]	46	14	6.769
Требиње	3.132	8.314	158			11.604
Дувно	665	2.511	44 [44]	16		3.236
Пријепоље	1.868 [1.867] (1.867)	4.076	62	4	2	6.012
Фоча	8.840 [7.740] (7.740)	3.636	151	4	4	12.635
Чајниче	3.313	1.620	117	18	9	5.077
Укупно	37.167	64.806	1.046	175	67	103.261

ИЗВОРИ И ЛИТЕРАТУРА

Архивска грађа

Државни архив Србије (=ДАС)

Илија Гарашанин (=ИГ)

Збирка Драгослава Страњаковића (=ЗДС)

Österreichisches Staatsarchiv, Wien (=OESTA)

⁶⁸ Паско Васа није наводио број странаца. Нићифор Дучић није наводио број Рома и странаца. Због тога су сумарници преузети само од Ота Блауа. Извори података: Д. Радовић, Н. Делић, „Статистички подаци о становништву Босне и Херцеговине“, 161–176; Р. Vasaefendiја, *Bosna i Hercegovina*, 64; Н. Дучич, „Опыт статистического описания“, 677–678.

Kriegsarchiv (=KA)
Karten und Plansammlung (=KPS)
Landesbeschreibungen (=LB)

Објављени извори

- Blau, Otto. „Politische Statistik Bosniens“, *Preussisches Handelsarchiv* I (1865) [№ 20, 19.5.1865], 486–490.
- Giljferding, Aleksandar. „Bosna u početku 1858 godine“, *Narodne novine* № 13 (17. 1. 1859), 33–34.
- Bošnjak, Slavoljub [Ivan Franjo Jukić]. *Zemljopis i poviestnica Bosne* (Zagreb: Narodna tiskara Lj. Gaja, 1851).
- Vasa-efendija, Pasko, *Bosna i Hercegovina za vreme misije Dževdet-efendije* (Sarajevo : Veselin Masleša, 1958).
- Гильфердинг, Александр Федорович. „Босния в начале 1858 года“, *Вестник Императорского Русского географического общества*, XXIII (1858), II- 69–126.
- Гильфердинг, Александр Федорович. „Босния в начале 1858 года“, *Русская беседа*, Год. 3 – Книг. 11 (1858), Приложения 1–58.
- Гильфердинг, Александар. „Босна у почетку 1858. године I“, *Србске новине* № 127 (18/30. 11. 1858), 487–488.
- [Гильфердинг, Александар Ф.]. „Босна у почетку 1858. године I–IV“, *Србски дневник – Додатак* № 76 (24. 12. 1858), непагинирано.
- [Гильфердинг, Александар Ф.]. „Босна у почетку 1858. године V“, *Србски дневник – Додатак* № 77 (31. 12. 1858), непагинирано.
- Гильфердинг, Александр Федорович. „Босния в начале 1858 года“, *Записки императорского русского географического общества*, XIII (1859), 401–469.
- Гильфердинг, Александар Ф. *Путовање по Херцеговини, Босни и Старој Србији* (Сарајево : Веселин Маслеша, 1972).
- Гильфердинг, Александар Ф. *Путовање по Херцеговини, Босни и Старој Србији* (Београд : Службени лист СРЈ, 1996).
- Дучич, Никифор. „Опыт статистического описания Требиньского, Препольского, Плевельского и Невесиньского округов в Герцеговине“, *Записки императорского русского географического общества* XIII (1859), 675–694.
- Ковачевић, Томо. *Опис Босне и Херцеговине* (Београд: Н. Стефановић и друг, 1879).

- Милићевић, Милан Ђ. *Часови одмора*, III (Београд : Правитељствујућа књигопечатња, 1859).
- Нуркић, Кемал. Миладин Вукићевић, *Становништво Осмака половином XIX вијека* (Осмаци: АСоглас, 2022).
- Nurkić, Kemal. *Stanovništvo Brčkog prema popisu stanovništva iz 1267. h. g. / 1851. godine* (Brčko : Vlada Brčko distrikta, 2022).
- Nurkić, Kemal. Husein Galijašević. *Stanovništvo Tešnja sredinom XIX stoljeća* (Tešanj: JU Opća biblioteka Tešanj 2023).
- Nurkić, Kemal. *Stanovništvo kadiluka Bijeljina prema popisu stanovništva osmanske uprave iz 1851. godine*, I–III (Sarajevo: BZK Preporod 2023).
- Popisni defter stanovništva i domaćinstava Visočke i Zeničke (Brod) nahije za 1266.h.g./1850. g.: Područje današnje općine Kakanj* (Kakanj: Općina Kakanj, 2020).
- Радовић, Данијел; Нино Делић. „Статистички подаци о становништву Босне и Херцеговине према попису 1851/52. године из заоставштине пруског конзула у Сарајеву Ота Блауа“, *Мешовита грађа – Miscellanea*, 42 (2021), 161–176.
- Радосављевић, Недељко. *Грађа за историју Сарајевске (Дабробосанске) митрополије 1836–1878* (Београд: Историјски институт, 2007).
- Smajić, Ramiza. *Osmanski popisni defteri stanovništva Visokog i okoline iz 1850. Godine* (Sarajevo: Institut za islamsku tradiciju Vošnjaка, 2022).
- Собрание сочинений А. Гилъфердинга: I–IV* (Санкт-Петербург : печатња В. Головина, 1868–1874).
- „Статистични податци о Босни, Херцеговини и једном крају Старе Србије по званичним турским изворима“, *Гласник Српског ученог друштва* књига 3/свеска 20 старога реда (1866), 221–228.
- Strohal, Dr. Ivan. „Die Hauskommunion (zadugas) bei den Südslawen“, *Wissenschaftliche Mitteilungen aus Bosnien und der Herzegowina*, 12 (1912), 407–489.
- Ćurić, Najrudin. *Prilozi bosansko-hercegovačkoj istoriji XIX vijeka*, Грађа, књ. VIII (Sarajevo: Naučno društvo NR Bosne i Hercegovine, 1960).
- Чокорило, Прокопије. Јоаникије Памучина. Стака Скендерова. *Љетописи* (Сарајево: Веселин Маслеша, 1976).
- Шишић, Фердо. *Босна и Херцеговина за везировања Омер-паше Латаса (1850–1852): исправе из Бечког архива* (Београд: Српска краљевска академија, 1938).

Литература

- Akarli, Engin Deniz. *Ottoman Population in Europe in the 19th Century, Its Territorial, Racial, and Religious Composition*, необјављена мастер теза, University of Wisconsin 1972.
- Albayrak, Zarife; Mucize Ünlü. „Glamoç Kazası'nın 1850 Yılı Demografik Yapısı“, *Anadolu Ve Balkan Araştırmaları Dergisi – Journal of Anatolia and Balkan Studies*, 7/14 (2024), 229–240.
- Боград, Владимир Эммануилович. *Журнал “Современник”, 1847–1866: указатель содержания* (Москва–Ленинград: Государственное издательство художественной литературы 1959).
- Gelez, Philippe. „Dénombrements et recensement de population en Bosnie-Herzégovine durant le XIXe s. et au début du XXe s. (II)“, *Balkanologie – Revue d'études pluridisciplinaires* Vol. XIII/ № 1–2, (2011): 1–22.
- Делић, Нино. „Структура становништва Босне и Херцеговине као политичко питање у времену Велике источне кризе“, *Српски историјски часопис*, 8 (2025): 37–59.
- Делић, Нино. „Становништво Бањалучког санџака средином XIX века“, *Срби у Босанској Крајини–Сеобе, ратови и страдања*, зборник радова, ур. Бошко М. Бранковић, Милан Гулић и Предраг М. Вајагић (Босански Петровац: Православна епархија бихаћко-петровачка, Институт за друштвене и хуманистичке науке Филозофског факултета Универзитета у Бањој Луци, Институт за савремену историју Београд, Друштво наставника историје Бачка Паланка, 2025), 53–68.
- Đaković, Luka. *Političke organizacije bosanskohercegovačkih katolika Hrvata, Dio 1, Do otvaranja Sabora 1910*, (Zagreb: Globus, 1985).
- Јагодић, Милош. „Обавештајни рад и припрема устанка против Турске (1840–1867)“, *Илија Гарашанин (1812–1874) – великан српске земље*, ур. Сузана Рајић (Аранђеловац: Народни музеј у Аранђеловцу, 2024), 379–456.
- Jagodić, Miloš. „Serbian Secret Organisation in eastern Bosnia (1849–1855)“, *Istraživanja, Journal of Historical Researches*, 27 (2016): 190–199.
- Karpat, Kemal H. *Ottoman population 1830–1914, Demographic and Social Characteristics* (Wisconsin–London: University of Wisconsin Press, 1985).
- Karpat, Kemal H. „Ottoman Population records and the Cesus of 1881/82–1893“, *International Journal of Middle East Studies*, Vol. 9, № 3 (1978): 237–274.
- Маријанац, Здравко Д. *Босна и Херцеговина у XIX вијеку–земља и људи* (Бања Лука: Педагошка академија, 1994).

- Мельчакова, Ксения Валерьевна. *Босния и Герцеговина в общественно-политической жизни России в 1856-1875 гг* (Москва: Индрик, 2019).
- Радосављевић, Недељко. *Дабробосанска митрополија и Васељенска патријаршија (1766–1880)* (Београд: Историјски институт, 2021).
- “Русская беседа”: история славянофильского журнала. Исследования. Материалы. *Постатейная роспись*, Под ред.: Б. Ф. Егорова, А. М. Пентковского и О. Л. Фетисенко. (Санкт-Петербург: Пушкинский Дом, 2011).
- Субић, Радован. *Последњи вијек османске владавине Босном и Херцеговином (1788–1875)* (Бања Лука: Универзитет у Бањој Луци – Филозофски факултет – Институт за хуманистичке и друштвене науке, 2024).
- Теиновић, Братислав. „Страдање српског православља у Босанској Крајини 1806–1859“, *Богословље*, бр. 80/1 (2021): 67–75.
- Теиновић, Братислав. „Томо Ковачевић (1820–1863): борац за српски национални интерес у Босанском ејалету“, *Национални интерес*, XVII/41/1 (2022): 253–285.
- Shaw, Stanford J. “The Ottoman Census System and Population, 1831–1914”, *International Journal of Middle East Studies*, Vol. 9, № 3 (1978): 325–326;
- Shaw, Stanford J. „The Nineteenth-century Ottoman Tax Reforms and Revenue System“, *International Journal of Middle East Studies*, Vol. 6, № 4 (1975): 421–459.
- Şaşmaz, Musa. “The Ottoman Censuses and the Registration Systems in the Nineteenth and Early Twentieth Centuries”, *Osmanlı Tarihi Araştırma ve Uygulama Merkezi Dergisi - OTAM* 6 (1996): 289-305.
- Šljivo, Galib. *Omer-paša Latas u Bosni i Hercegovini 1850–1852* (Sarajevo: Svjetlost, 1977).
- Šljivo, Galib. „Izvjешtaji Antonija Tadića, korespondenta iz Livna“, *Bosna i Hercegovina u XIX stoljeću u spisima stranih izvještača* (Tešanj: Logos, 2008), 103–294.
- Šljivo, Galib. *Bosna i Hercegovina 1854–1860* (Landshut: 1998).
- Šljivo, Galib. „Vagnerovo viđenje Bosne sredinom XIX stoljeća“, *Bosna i Hercegovina u XIX stoljeću u spisima stranih izvještača* (Tešanj: Planax, 2008), 519–554.
- Шљиво, Галиб. „Вагнерово виђење Босне средином XIX стољећа“, *Историјски зборник*, II (1981): 55–76.

ABOUT THE FIRST MODERN POPULATION COUNT IN BOSNIA AND HERZEGOVINA IN 1851/52

Summary: *The first and only population count in Bosnia and Herzegovina under Ottoman rule in the 19th Century is frequently put in 1851/52. Newer research prove that it was initiated at least in august 1850 and probably went on deep into 1852. The results were never published in an official way but became known to researchers thanks to the work of several European diplomats which gained access to the data in the 1850's and 1860's. Only summaries were published and no microdata was available until recently many original census books were discovered in Turkish archives. Analysis of several original and newly published census books suggest that the widely accepted assumption that little children and very old man were exempt from the count is not true. All man regardless of age and religion were carefully counted and registered by entering their names, surnames, affiliation to a household and age. No data on property or women were registered. This suggests that the intention of the government was to introduce a new and simple tax system by collecting a household tax in the same amount from each one registered in the province, regardless of income, property or the number of members. It suggests also that the government was serious about introducing a recruitment procedure for young man since the age of all male persons was carefully registered. It remains unknown why the census results were never published but it may be due to political issues. The Ottoman authorities maybe did not want to openly admit that Bosnia and Herzegovina were not dominantly Muslim. Small differences exist between the main count summaries published by Otto Blau, Alexander Gilferding, Pasko Vasa and Nićifor Dučić, but they are rather insignificant for demographics. Further research and the analysis of the remaining count registers or census books will provide much more information than it is possible to obtain from the summaries.*

Key words: *Census, Ottoman empire, Bosnia and Herzegovina, 1850–1852, Omer-pasha Latas, statistics, demography, population.*

